

דיר ארץ

אוניברסיטת בר־אילן
הפקולטה למדעי היהדות

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטין (זוס)

גיליון 27, מרחשוון תשפ"ו, אוקטובר 2025

עורכת: טוהר מאיה בורשטיין

שלום לכולם!

לכבוד פתיחת השנה אני מתכבדת להציג בפניכם גיליון נוסף של העלון המחלקתי.

ראש המחלקה הנכנס, פרופ' יונתן רובין, יחשוף בפנינו את העיר רמלה בעיני הפראנקים שהגיעו לכאן במסע הצלב.

פרופ' קובי כהן-הטב יציג את סוגית הקמת בית קברות חדש בירושלים של שנות השישים.

לאחר מכן, פרופ' נירה אלפרסון-אפיל תציג את מחקרה בבתרונות בארי

לסיום, שני סטודנטים מן המחלקה יציגו חלק ממחקרם:

- עירדן הרמן ישתף אותנו בעבודת הסמינריון שלו שעסקה במפעלי המים של תקופת הברזל.
- הראל רוזנברג יציג את ההתייחסות בעת החדשה ממטבעות מרידות היהודים.

מאחלת לכם שנת לימודים מוצלחת!

קריאה מהנה,

טוהר מאיה בורשטיין

תוכן עניינים

8 מפעלי מים בתקופת הברזל
// עירדן הרמן

10 "גם אני הכותב ראיתי אחד מן
השקלים" - מטבעות מאריות
היהודים בראשית העת החדשה
// הראל רוזנברג

3 הפראנקים והגיאוגרפיה ההיסטוריה
של ארץ ישראל:
המקרה של רמלה
// פרופ' יונתן רובין

4 בעקבות מקום מנוחה:
האיתור, ההתנגדות והקיפאון
בתהליך הקמת בית קברות חדש
לירושלים בשנות ה-60
// פרופ' קובי כהן-הטב

6 למצוא את המ(חט) בערמת השחת:
על פרויקט המחקר בבתרונות בארי
// פרופ' נירה אלפרסון-אפיל

הפראנקים והגיאוגרפיה ההיסטוריה של ארץ ישראל: המקרה של רמלה

פרופ' יונתן רובין

אלא שלא כל בני התקופה קיבלו את הטענה הזו. תיטמאר, נוסע גרמני שביקר בארץ בשנים 1217-1218, כתב כך:

לאחר מכן, מתקדם לרמה או רמולה (שהיא אותו דבר), חציתי את השדה, שבו נלקח חבקוק הנביא על ידי מלאך...

כלומר תיטמאר זיהה את רמלה עם רמה המקראית. הוא אפילו הגדיל לעשות ולאחר כמה משפטים ציטט בהקשר של רמלה-רמה את הפסוק "קול ברמה נשמע". עדות נוספת לפופולריות של הזיהוי הזה נמצאת שוב אצל בנימין מטודלה:

ומשם לרמש שלש פרסאות והיא הרמה ושם מבנין החומות מימי אבותינו כי כך מצאו כתוב על האבנים.

רַמֶּשׁ (Rames) היא השם הצרפתי שבו כינו הפראנקים את רמלה, ולכן ממשפט זה עולה שגם בנימין זיהה את רמלה עם רמה. במילים אחרות, חוגים רחבים בממלכה הניחו, על פי שמיעה, שרמלה היא רמה המקראית, מבלי, כמובן, לבדוק את החיבורים שגיוס השתמש בהם. ניתן לקבוע, אם כן, שמעמדה ההיסטורי של רמלה עניין את בני התקופה ושהם היו חלוקים ביניהם לגביו: חלקם בדקו מקורות ואילו אחרים נטו להסברים 'עממיים' יותר על בסיס השמיעה.

ניתן להציג דוגמאות רבות נוספות לעניין הפראנקי בשאלות הנוגעות לזיהויים של אתרים שהם נתקלו בהם. אלה מלמדות גם על הרצון של הפראנקים לצקת משמעות לטריטוריה שאותה כבשו, החורגת ממעמדם של האתרים הבולטים ביותר בהיסטוריה הנוצרית של הארץ, וגם על ריבוי הגישות והקולות שאיפיינו את החברה הזו. בנוסף לכך, מרבים מהדיונים הללו ניתן ללמוד על חילופי הידע שהתקיימו בתקופה בין בני תרבויות שונות שחיו בארץ או ביקרו בה. כפי שראינו כאן, בנימין מטודלה הושפע מהשיח הלטיני אודות רמלה, בעוד שגיוס למד ממקורות ערביים אודות תולדותיה.

לקריאה נוספת:

Denys Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land*, 1187–1291, London, 2012.

Marcus Nathan Adler (ed. And trans.), *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, London, 1907.

William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done beyond the Sea*, trans. Emily Atwater Babcock and A.C. Krey (New York, 1943).

כידוע, מסע הצלב הראשון, ששארית הכוחות שיצאו אליו הגיעו לירושלים בקיץ 1099, הביא להקמת ההדרגתית של ממלכה לטינית או פראנקית בארץ ישראל. מסע זה, כמו גם הממלכה שהוקמה בעקבותיו, זכורים לציבור הרחב בעיקר בהקשר של מאבקים עקובים מדם בין הנוצרים הקתולים ששלטו בה לבין כוחות מוסלמיים שונים שנלחמו בהם עד שמחו אותה באופן סופי באביב ובקיץ של 1291. אך חשוב לדעת שהממלכה הזו הייתה רבה יותר מכוח שעסק כל העת בלחימה. בין היתר, נוצרה בממלכה זו תרבות ייחודית ומרתקת שנולדה מתוך מגע בין קבוצות תרבותיות ודתיות שונות וגם מתוך המפגש בין הלטינים לבין ארץ הקודש. היבט מסוים של מפגש זה הוא שעומד במרכזו של מאמר קצרצר זה.

הלטינים שהגיעו לארץ ושכוננו את ממלכת ירושלים, כמו גם צאצאיהם ומהגרים נוספים שהגיעו בהמשך התקופה מאירופה, ידעו, כמובן, לא מעט על ארץ הקודש. למעשה, גורם חשוב (אף כי לא יחיד) למסע הצלב הראשון ולתנועה הצלבנית כולה היה הרצון לשלוט באתרים שונים בארץ הקודש כמו כנסיית הקבר בירושלים וכנסיית המולד בבית לחם. אבל הלטינים שחיו בטרטוריה הזו במהלך התקופה הצלבנית, או לפחות חלקם, לא הסתפקו בכך שידעו היכן נצרת או בית לחם, איפה הר תבור או הירדן. מקורות מהתקופה מראים שהעסיקו אותם שאלות כמו איפה הייתה באר שבע, מאיפה הגיע בלדד השוחי או היכן הרג למך את קין. באופן משלים, הם גם ניסו להבין את מקומם של אתרים שנתקלו בהם במסורת הנוצרית וגם בתולדותיה של הארץ בתקופות מאוחרות יותר.

מקרה מעניין אחד בהקשר זה נוגע לרמלה. במקרה זה, כמובן, הלטינים נתקלו בקושי מיוחד שכן העיר הזו יוסדה בתחילת המאה השמינית ומטבע הדברים אינה מוזכרת בביבליה (כלומר הברית הישנה והחדשה). גיוס מצור, הכרוניקאי הידוע של ממלכת ירושלים, כתב כך:

רמולה [Ramula] היא עיר הממוקמת במישור, ליד לוד [Lidda], היא דיוספוליס. את שמה העתיק לא מצאתי, אבל דעה רווחת גורסת שהיא לא הייתה קיימת בזמנים מוקדמים. ספרי היסטוריה ישנים מוסרים שהקימו אותה, לאחר זמנו של מוחמד הרמאי, יורשיו, נסיכי הערבים.

מדיון קצר זה אנחנו למדים שבני התקופה דיברו על השאלה הזו ואפילו התווכחו עליה. כדי להכריע בה, גיוס נעזר, ישירות או בעקיפין, באיזשהם חיבורים היסטוריים, והדעת נותרה שהכוונה כאן היא לחיבורים בערבית.

פרופ' קובי נהן-הטב

זיהוי הבעיה והקמת ועדת איתור

שאלת מיקום בית קברות חדש ממחיש את המתח המתמיד שבין הרשויות הממלכתיות, העירוניות והדתיות בכל הנוגע להסדרה של שירותי דת חיוניים במרחב עירוני רווי מתחים. אחת הדוגמאות המעניינות לכך בהיסטוריה המודרנית של הארץ הוא הניסיון להקים בירושלים בית קברות חדש במהלך שנות השישים של המאה הקודמת.

בראשית שנות החמישים, לאחר שירושלים המערבית נקבעה כבירת מדינת ישראל הצעירה, הוחלט על הקמת בית העלמין בהר המנוחות, בצפון-מערבה של העיר. בעת הקמתו סברו קובעי המדיניות כי הוא יספק את צורכי הקבורה של ירושלים למשך כארבעה עשורים. ואולם, כבר בראשית שנות ה-60, לנוכח הגידול המואץ באוכלוסייה היהודית בעיר, התברר כי קיבולת בית העלמין מתקרבת למיצויה. לכך נוספה בעיה מבנית חמורה: פיצול המרחב בהר המנוחות בין חברות הקדישא השונות – כל אחת מהן פעלה בו כחוליה נפרדת במערכת הקבורה העירונית – מצב שיצר ניצול לקוי של הקרקע והאיץ את הצורך באיתור שטח חדש לקבורה.

לקידום הנושא החליטה עיריית ירושלים על הקמת ועדה שתפקידה היה לברר ולהציע את המקום המתאים ביותר לשמש בית קברות חדש בירושלים ולהמליץ על כך בפני מועצת עיריית ירושלים. הוועדה מנתה שמונה חברים, ששיקפו את מורכבות הסוגייה ואת הרב-ממדיות של שיקוליה. בראש הוועדה עמד י. שרייבום, נציג משרד הפנים, שייצג את הפן הממשלתי-מינהלי הכללי. לצידו כיהנו נציגים מן הרשות העירונית – ח. מרינוב, סגן ראש העיר, שהביא עמו את הזווית הפוליטית והמוניציפלית, ומהנדס העיר א. ליבוביץ', שהיה אחראי להיבטים התכנוניים והפיזיים של איתור הקרקע. חברתו בוועדה של ד"ר י. סוריאנו, רופא המחוז, סימנה את החשיבות שייחסו לנושאים של בריאות הציבור בהקמת בית עלמין חדש. א. געש, מנהל לשכת התכנון המחוזית, פעל כמתאם בין דרישות הרשות המקומית לבין שיקולים תכנוניים רחבים יותר של המחוז. שני חברים נוספים בוועדה היו הנציגים מטעם משרד הדתות – י.א. ביאלר, מנהל המחלקה למועצות דתיות, ומ.ע. דרוק, הממונה על ענייני הקבורה – שנדרשו להבטיח שהפתרון שיאומץ יתאים גם מבחינה הלכתית וממסדית.

י. אלכסנדרובסקי ממינהל מקרקעי ישראל השלים את התמונה כנציג הגוף המחזיק בזכויות על הקרקעות, שעל הסכמתו ותיאומו תלויה כל פעולה מעשית בשטח. מכאן שהוועדה לא הייתה רק גוף בירוקרטי טכני, אלא זירה של משא ומתן רב-רובדי בין זרועות המדינה, העירייה, גורמי תכנון, בריאות, דת ומקרקעין – עדות למורכבות שבאיתור והקמה של בית קברות חדש בירושלים.

דיוני הוועדה התקיימו במחצית השנייה של 1961 ובמהלכם התגבשו שתי הנחות יסוד בנוגע לבית העלמין החדש של ירושלים: האחת, שגודל השטח צריך להספיק לפתרון שאלת בית העלמין לשנים רבות בכדי למנוע טיפול חוזר בבעיה כל כמה שנים; והשנייה, שתכנון מוקדם ורגולציה מוקפדת תעזור לחסל את תופעת הסגות הגבול בין חברות הקדישא השונות, כפי שהיא באה לידי ביטוי בהר המנוחות. לאור זאת, הוועדה בחנה שישה אתרים לבית קברות חדש לירושלים בעיר ומחוצה לה: סנהדריה, הרחבת הר המנוחות, גבעת שאול א' 'תעשייה', מנחת, בין אורה לעמינדב, ומערבית לעמינדב. לאחר חילופי דברים המליצה הוועדה פה אחד על השטח מערבית לעמינדב כמתאים ביותר לפתיחת בית קברות חדש לירושלים.

ההמלצה של חברי הוועדה על השטח שמערבית לעמינדב כמתאים לבית העלמין המתוכנן הייתה לפי שהוא ענה לדעתה על מרבית התכונות והנתונים הדרושים שהוועדה הציבה לבחירת השטח המתאים: בעלות ממשלתית, גודלו 500 דונם, שהיה חלקה גדולה מבין ההצעות האחרות, סוג וטיב הקרקע, שנמצאו מתאימים לקבורה, שיפוע נוח, ובשטח שהיה מרוחק דיו ממרכז העיר מבין ההצעות האחרות. החולשה היחידה של הצעה זו הייתה בנוגע למצב השירותים במקום, כלומר נגישות. ההנחה במקרה זה הייתה, שנושא זה ניתן לפתור באמצעות סלילת דרך גישה, לעומת ההצעות האחרות, שבכל אחת מהן נמצאה בעיה בלתי-פתירה כמו למשל, שיפוע חזק בהר המנוחות או טיב הקרקע בסנהדריה. ההמלצה של הוועדה הגיעה לשולחנו של מנהל מקרקעי ישראל וזה מצא כי הקרקעות שממערב לעמינדב מיועדות לפיתוח עירוני כפרי ואינן יכולות להוות עתודה לפיתוח בית העלמין. אשר על כן יצאה הוועדה שוב לסיור ואיתרה שטח חדש, דרומה לעמינדב, והמליצה עליו, שוב פה אחד. נטען שמבחינה תברואתית, טוב השטח החדש מהישן, כי הוא נמצא מחוץ לכוון הרוחות אל המושב.

בעיניהם, הקמת בית עלמין במרחב הקרוב אליהם תהיה "גזילה" של אדמות כפריות שנעשית מאחורי גבם, תוך עקיפת ההתייעצות עמם. הם אף רמזו שייתכן והעירייה חותרת לדחוק את המושבים כדי להרחיב את השפעתה המוניציפלית על חשבון המרחב הכפרי, ואולי אף להפוך את השטח כולו לאזור עירוני בעתיד. לא זו בלבד שהתושבים זעמו על עצם הרעיון, הם אף הזהירו במכתבים גלויים למשרדי הממשלה כי לא יהססו לנקוט בצעדים קיצוניים. "אם יוקם כאן בית קברות – נלך גם לבתי סוהר", כתבו, "ונעזוב את כפרינו", "ושיהא ידוע מראש לכל בעלי התכניות כי יהא צורך בשפיכות דמים כדי לבצען". שני המושבים הציעו לאתר לצורך בית העלמין שטח במקום אחר, ולדעתם נמצא שטח מתאים בהר איתן, בחירבת אל לוז, ליד הכפר הנטוש סטף, הסמוך לצובה. אלא שבפועל, עד מלחמת ששת הימים לא התקבלה החלטה סופית, ועל רקע זה, כאשר פרצה המלחמה, אמנם לא היה בידי הרשויות החלטה מחייבת על המיקום של בית העלמין החדש בעיר, אולם תוצאות המלחמה, שכללו איחוד ירושלים על שני חלקיה, פתחו את האפשרות לחזור ולקבור בהר הזיתים, מצב שחייב, בין היתר, גם חשיבה מחודשת על הקבורה במרחבה של העיר.

הניסיון להסדרת הבעלות והניהול של בית העלמין החדש

המלצת הוועדה להקמת בית הקברות החדש דרומה למושב עמינדב הובאה לאישור מועצת עיריית ירושלים. בראשית 1962 אישרה מועצת העיר את המלצת הוועדה ואף השיגה את אישורו של מינהל מקרקעי ישראל להעמדת השטח לרשות העירייה. אלא שהשטח המדובר היה בתחום שיפוטה של המועצה האזורית הרי יהודה. נציגי העירייה סברו שאין להסתפק באישור מנהל מקרקעי ישראל, שהשטח הנדון יהיה לצרכי בית עלמין של ירושלים, אלא יש לספח את השטח לתחומה של העיר. היו שני נימוקים עיקריים שעמדו בבסיס הבקשה להעביר את שטח המיועד ואת הדרכים המובילות אליו מתחום השיפוט של המועצה האזורית הרי יהודה לתחום השיפוט של ירושלים: האחד, מהפן המשפטי, מאחר ועיריית ירושלים תתכן ותשקיע סכומי כסף גדולים בהכשרת המקום לתעודתו, אין אפשרות שהקרקע לא תהיה בתחום שיפוטה של העיר; והשני, מתוקף המעמד הדתי המיוחד של ירושלים, על בית העלמין של העיר להימצא בתחומיה העירוניים, הן משום שרבים מתושביה היהודיים של העיר מבקשים להיקבר בתחומי עיר הקודש, והן משום שיהודים אחרים מהארץ ומהעולם מבקשים להיקבר באדמה ששטחה של ירושלים נקרא עליה.

ההתנגדויות לתכנית, הניסיון לסיפוח השטח לתחום השיפוט של ירושלים והקפאת התכנית

בעקבות החלטת מועצת העיר על השטח שיועד להקמת בית העלמין החדש והתכנית שהגבשה להסדרת הבעלות והניהול של המקום, פנה ראש העיר לשר הפנים בבקשה לספח את השטח לתחום שיפוטה של ירושלים. העירייה גם פנתה לוועדה המקומית של המועצה האזורית 'מטה יהודה', שהשטח היה בתחום שיפוטה, בבקשה לשנות את הייעוד לשטח בית עלמין. מהלך זה נתקל בהתנגדות עזה ונחרצת מההנהגה של המועצה ומצד תושבי שני המושבים הסמוכים לשטח הנדון - המושבים אורה ועמינדב. התושבים ראו בכך מאבק קיומי שהיה מלווה בעלבון שחשו התושבים, שנפגעו מהזלזול בהם, מכך שהמהלכים נעשו מאחורי גבם, בלא ידיעתם ומבלי שיבקשו את חוות דעתם בנושא. לעצם העניין תושבי אורה ועמינדב טענו כי מדובר באדמות חקלאיות חיוניות עבורם, חלקן כבר מעובדות וחלקן עתודה לפיתוח חקלאי בעתיד. בניית בית עלמין במקום תסתום את הגולל על תכניות הפיתוח הללו. נציגי התושבים התנגדו גם מהטעם של רצון לחסוך לילדיהם את המראות של מעבר לוויית בשולי המושבים באופן קבוע מידי יום ביומו.

המאמר הינו פרק מספר הנמצא בהכנה והעוסק בבתי הקברות היהודיים שקמו בירושלים למן אמצע המאה ה-19 ועד שנות ה-70 של המאה ה-20. לקריאה נוספת ראו:

Kobi Cohen-Hattab, 'Religion and state in Jewish burial in Israel: The establishment and administration of Har HaMenuhot in Jerusalem, 1949–1967', *Contemporary Jewry*, vol. 43, no. 1, 2023, pp. 143-163;

קובי כהן-הטב, 'הפנתאון הנעלם: הניסיון להקים אתר קבורה לגדולי הרוח של האומה בעשור הראשון למדינה', *עיונים בתקומת ישראל*, בדפוס.

למצוא את הא(חט) בערמת השחת: על פרויקט המחקר בבתרונות בארי

פרופ' נירה אלפרסון-אפיל

איור 2: למעלה: שטח המחקר בסמוך לקיבוץ בארי;

למטה: מסלולי הסקר בבארי (קווים מקווקווים) ונקודות הממצא לפי כמות פריטי הצור

שמורת הטבע בתרונות בארי הינה אגן דמוי מכתש הנמצא מערבית לקיבוץ בארי שבצפון מערב הנגב. האגן משתרע על שטח של כ 10 קמ"ר ומורכב ממאות ערוצונים היוצרים דגם של בתרונות (איור 1). האזור פעיל מאוד מבחינה גיאומורפולוגית – התחתרות הערוצים ותהליכי בליה נוספים משנים את הטופוגרפיה המקומית, יוצרים חתכים חדשים וחושפים ממצאים ארכיאולוגיים על בסיס עונתי. החל משנות ה-50 של המאה ה-20 דווחו ונאספו באזור ממצאים ארכיאולוגיים, בין היתר כלי צור (אבני יד) וחטי פילים, אולם מעולם לא בוצעו סקר וחפירה פרהיסטורית מאורגנת.

איור 1: בתרונות בארי

מבין הפריטים הרבים שנאספו מפני השטח בסקר בארי, רק 41 פריטים הם 'אינדיקטיביים', היינו יכולים להעיד על תרבות חומרית או מסגרת זמן מסוימת. למעט להבון בעל גב (אפיפליאולית) וגרזן מלוטש (ניאולית) אשר נמצאו באזור המכתש, כל הממצאים האינדיקטיביים מייצגים את תקופות הפליאולית התחתון (כלים דו-פניים ונתזי עיצוב דו-פניים) והתיכון (גרעיני ונתזי לבלואה). בקרב הכלים הדו-פניים ישנן אבני יד האופייניות לתרבות האשלית המאוחרת לצד כלים טריהדרלים המוכרים מהאשלית הקדומה (איור 3). יש להדגיש כי עד היום ידועים מעט מאוד אתרים עם מכלולים המשתייכים לתרבות זו מחוץ לאפריקה, כאשר באזור המזרח-התיכון האתר היחיד הכולל אותה הוא עובדייה.

הרושם הכללי לפיכך הוא שבאזור הנסקר ישנן עדויות להימצאותם של יישובים קדומים ואילו אתרים מאוחרים יותר, אם היו, הורבדו בשכבות אשר עברו בליה/הסעה ולא מצויים בשטח.

בשנת 2020 החל פרויקט מחקרי בהובלת אוניברסיטת בר-אילן ובשיתוף עם חוקרים מהאוניברסיטה העברית, אוניברסיטת חיפה והמכון הגיאולוגי. בשלוש השנים הראשונות למחקר נערכו באזור סקרים שיטתיים ושלוש חפירות בדיקה אשר העלו תובנות רבות בנוגע להיסטוריית ההרבדה ולפעילות האנושית הקדומה באזור.

בעבודת הסקר בבארי נאספו למעלה מ 2,000 פריטי צור, רובם נתזים לא משובררים. הסוקרים עקבו אחר הערוצים הטבעיים של בתרונות בארי ואספו ממצאים הנראים על פני השטח, ללא קשר לצפיפות הממצא. לפיכך, הסקר תיעד מסלולי הליכה ריקים מממצא, נקודות ממצא של פריט בודד או מעט מאוד ממצא, לצד ריכוזים צפופים הכוללים עשרות ממצאים (איור 2). הריכוזים העשירים בממצא מציגים נוכחות של קטגוריות סתות שונות (נתזים, שבבים (נתזים קטנים מ-2 ס"מ), גרעינים ופסולות גרעין) דבר המצביע על הימצאותם של אתרי סתות בכל אחד מן האזורים הנסקרים.

למצוא את הא(חט) בערמת השחת: על פרויקט המחקר בבתרונות בארי

אור 3: ממצאים מסקר בתרונות בארי (הימין לשמאל: שבר של פיל, אבן חרסית)

חפירות הבדיקה בבארי מספקות עדות לנוכחותם של שרידים ארכיאולוגיים – כלי אבן ושרידי בעלי חיים – בתוך יחידות חרסיות. החרסית, המייצגת משקעים של גוף מים קדום, מלמדת על משיכתם של ההומינידים הקדומים למקורות מים. הקדמונים חנו לצד גופי המים הקדומים והותירו אחריהם שרידים המלמדים על התרבות החומרית והתזונה הקדומים. חפירת היחידה החרסיתית תהיה במוקד המחקר העתידי בבארי במטרה להעמיק בחקר פעילות האדם ושחזור הנוף הקדום.

לאחרונה קיבל הפרויקט את תמיכתה של הקרן הלאומית למדע והחפירות צפויות להתחדש בקרוב. תכינו את הכובעים (ואת המעילים...) – העונה הקרובה צפויה להתקיים בפברואר 2026 בסוף חופשת הסמסטר!

מחכה לכם,
נירה

שלוש חפירות בדיקה מצומצמות שנערכו באזורים שונים בשטח המחקר חשפו את רצף השכבות שכולל חול, חרסית ולס. ממצאים באתרם (in situ) נחשפו בתוך שכבת החרסית ובמגע שבינה לבין שכבת החול שמתחתיה. הממצאים כללו שרידי בעלי חיים (שברי חט פיל, שיניים של יחמור ושל בקר בר ועשרות שברי עצמות ארוכות של יונקים קטנים, בינוניים וגדולים) ופריטי אבן מסותתים (גרעינים, שברי מקבות, נתזים, שבבים ופסולות סיתות ומעט פריטים משוברים). כלי האבן אינם 'אינדיקטיביים' לתרבות חומרית או מסגרת זמן מסוימת, אך הימצאותם לצד שרידי פילים מציעה כי הממצא הוא בן הפליאולית התחתון. רמז נוסף לעתיקות הממצא מצוי בחומרי הגלם המגוונים אשר שימשו לעיצוב הכלים – צור, גיר ואבן חול.

החפירה בבתרונות בארי (מבט למערב), פברואר 2023

עירד הרמן

סטודנט לתואר שני עם תזה בהנחיית ד"ר רפי לואיס

מפאת קוצרו של מאמר זה נעסוק בשתי דוגמאות בלבד, בתחילת המאמר הזכרנו את תל-חצור. "מפעל המים" בתל-חצור מורכב מפיר, ומנהרה המגיעה עד מי התהום ובה נאגרים מים (צוק 2000:115-117). היות שמנהרה זו מגיעה למי התהום לדעתי יש לסווג את "מפעל המים" בתל חצור בשם "מפעל מים עירוני של מי תהום ומעיינות". לעומת זאת, את "מפעל המים" בתל באר שבע אין לסווג כ"מפעל מים" אלא כ"מאגר מים" מסוג "מאגר מים בעל תעלת הזנה חיצונית בערים ובמצודות לעתות מלחמה ושלו"ם" וזאת מפני שמדובר במתקן מטויה אשר ניזון ממי הגשמים בלבד ומשתי תעלות הזנה חיצוניות (Herzog 2016:432-471).

"מפעל המים" בתל באר-שבע.
צילום: נעם הרמן (אחיו של כותב המאמר)

להלן הטיפולוגיה המוצעות על ידי מחבר מאמר קצר זה. חשוב להדגיש, כי הטיפולוגיה המוצעת איננה סוף פסוק בסוגיה סבוכה זו ועל כן נדרש לבצע מחקר רב בנושא על מנת להרחיב את היריעה.

המאמר מבוסס על עבודת סמינריון שהוגשה לפרופ' אהרון מאיר במסגרת הסמנריון שנערך בשנת הלימודים התשפ"ד: "ארץ ישראל וסביבותיה בתקופת הברזל".

בימינו רבים, משתמשים במונח "מפעל מים", אך מהי משמעות המונח "מפעל מים"? לדוגמא, אם נתבונן בדפי ההדרכה המחולקים על ידי רשות שמורות הטבע והגנים נוכל לשים לב כי באתרים המתוארכים לתקופת הברזל כגון, תל חצור¹ ותל באר שבע², נעשה שימוש במונח "מפעל מים", אולם ניתן להבחין כי בכל אתר ואתר תצורת המתקן המכונה "מפעל מים" נבדלת זו מזו. ועל כן יש לשאול מה נופל תחת תבחין "מפעל מים"? או באופן נחרץ יותר, מה זה "מפעל מים"?

לפני שננסה לענות על שאלה זו יש לעסוק בקצרה בהיסטורית המחקר. מאז שנות ה-50 של המאה ה-20, נשתברו קולמוסים באשר לאופן שבו יש לראות את המונח. כך למשל, עמירן שהייתה חלוצת מחקר "מפעלי המים בארץ ישראל" פרסמה מאמר קצר בנושא (עמירן 1951) ובכך פתחה עולם מחקרי רחב. בשנת 1987 החוקר יגאל שילה פרסם מאמר בו ניסה ליצור טיפולוגיה ל"מפעלי מים" כאשר הוא סיווג אותם בשם "מפעלי מים תת-קרקעיים" (שילה 1987). מי שעסק בנושא טיפולוגית "מפעלי המים" וכיצד יש לסווג אותם הוא צביקה צוק שבמסגרת עבודת הדוקטורט שלו יצר טיפולוגיה עדכנית ופרק את "מפעלי המים" לסוגים שונים כגון, "בארות", "מאגרי מים" ו"מפעלי מים עירוניים של מי תהום ומעיינות" ועוד (צוק 2000).

מאז שצוק כתב את עבודתו בתחילת המאה ה-21, חקר "מפעלי המים" הלך והתקדם, נחפרו אתרים ארכיאולוגיים רבים וכתוצאה מכך נתגלו "מפעלי מים" חדשים. לאור זאת, ברצוני להציע טיפולוגיה חדשה באשר לאופן בו יש לסווג "מפעלי מים" וזאת על בסיס האופן בו נקראים מפעלים אלו בכתובות מתקופת הברזל 2 ועל בסיס המחקר הקיים.

בדומה למה שצוק העלה, לדעתי יש להבדיל בין המונח "מאגר מים" ובין המונח "מפעל מים", שכן המונח "מפעל" מציין מקום המייצר דבר כלשהו (אבניאון 2007:718), לאור זאת יש לראות "מפעל מים" כמתקן שמימיו אינם תלויים בגורם חיצוני אלא הזנתו מגיעה מתוכו, בניגוד למאגרים הניזונים ממי הגשמים. לאחר שהראנו את השוני בין המונחים השונים כעת נוכל לעמוד על האופן שבו יש לקרוא ל"מפעלי מים" נבחרים.

הערות שוליים:

- [1] קישור לדפדפת תל חצור - <https://static.parks.org.il/wp-content/uploads/2022/12/chatzor-heb.pdf>
[2] קישור לדפדפת תל באר-שבע - <https://static.parks.org.il/wp-content/uploads/2025/03/Tel-BeerSheva.pdf>

לקריאה נוספת:

אבניאון א' 2007. **מילון ספיר החדש: מילון עברי-עברי בשיטת ההווה**; בהשתתפות אנשי לשון, חינוך ומדע; מהדורה אנציקלופדית. ירושלים.

עמירן ר' 1951. שיטת אספקת מים במנהרות. ארץ ישראל: **מחקרים בידעת הארץ ועתיקותיה** 38-35:1.

צוק צ' 2000. **מפעלי מים קדומים ביישובים בארץ ישראל: (מהתקופה הניאוליתית ועד שלהי תקופת הברזל)**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב. תל-אביב.

שילה י' 1987. מפעלי מים תת-קרקעיים בתקופת הברזל. בתוך ח' כצנשטיין, א' נצר, א' קמפינסקי ור' רייך, עורכים. **האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם: מן התקופות הפרהיסטוריות עד התקופה הפרסית**. ירושלים. עמ' 248-232.

Herzog Z. 2016. The Water Supply. In Z. Herzog and L. Singer-Avitz eds. Beer-Sheba III, I: *The Early Iron IIA Enclosed Settlement and the Late Iron IIA–Iron IIB Cities; Stratigraphy and Architecture* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 33). Winona Lake, Indiana. Pp. 425-476.

הראל רוזנברג סטודנט לתואר שלישי במחלקה

הסגנון המופשט של הציור מבוסס על הכרקטירים (charaktères), סמלים מאגיים המאופיינים על פי רוב בקווים ועיגולים. ניתן לראות שכדברי רמב"ן, הצייר הציג על צד אחד את מטה אהרן, אולם המיר את ה"צנצנת" במחתה. ייתכן שלצייר הייתה גישה למטבע שקל וחלק על הפענוח של רמב"ן לצד השני של המטבע.

התייחסות דלה יותר במקורות היהודיים היא למטבעות המוכרים כיום בתור מטבעות ממרד בר כוכבא. ניתן לציין את עדותו של ר' משה אלאשקר (המאות ה-15-16):

"ואתה דע לך שבאו לידי מאותן המטבעו' [ת]...וראיתי באח' [ת] מהן צור' [ת] לולב אגוד כעין שלנו ואתרוג בצדו סמוך לאגודתו..."

גם במרד הגדול הוטבעו מטבעות עם ארבעת המינים, אך התיאור הספציפי הזה מתאים רק לסלע הבר כוכבא. עדויות מעניינות יותר מגיעות דווקא מההבראיסטים הנוצריים שפיתחו את ענף הנומיסמטיקה. בפרסומיהם אנו מוצאים ציורים של מטבעות יהודיים שהגיעו לידיהם. בספר מראשית המאה ה-18, למשל, הצייר לא פענח כראוי את החפץ שמופיע במרכז חזית בית המקדש בסלע הבר כוכבא, ולכן באופן משעשע הציגו בתור אדם הנושא מגל גדול.

כידוע, מחקרים רבים הושקעו בפענוח צפונותיהם של מטבעות היהודים לסוגיהם. נושא שנחקר פחות הוא היחס של אנשי ימי הביניים וראשית העת החדשה אל מטבעות אלו. ממקורות שונים אנחנו יודעים שחלק ממטבעות היהודים, ובפרט מטבעות מהמרד הגדול וממרד בר כוכבא, המשיכו להתגלגל בעולם גם דורות רבים לאחר כישלון המרירות. למשל, הפרשן הספרדי רמב"ן (המאה ה-13) עלה לארץ וסיפר שיהודי עכו הראו לו מטבע שקל שעליו צוירו, לדעתם, מטה אהרן הפורח וצנצנת המן. כיום אנחנו יודעים שמדובר היה במטבע שקל מהמרד הגדול, עליו מופיעים ענף בעל שלושה רימונים וכלי מסוים שמשמעותו איננה מוסכמת במחקר.

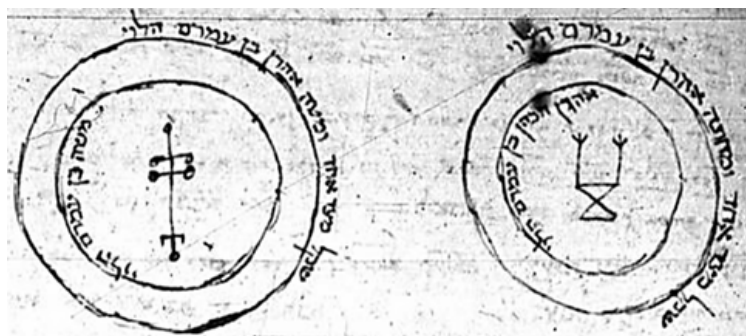
בראשית העת החדשה גברה ההתעניינות היהודית באותם מטבעות. ייתכן שהדבר התרחש בהשפעת ההבראיסטים הנוצריים בני ההתקופה שהביעו התעניינות במטבעות אלו במסגרת מחקרם הנומיסמטי. למשל, ר' עזריה דה רוסי (המאה ה-16) ציין במסגרת דיון אודות הכתב העברי הקדום:

"גם אני הכותב ראיתי אחד מן השקלים הנזכרים ביד אלמנת התגר החסיד יצחק חאגיו ספרדי ז"ל, אשר היה מתושבי פירארה...ובסביבות המטבע הנ"ל ראיתי כתוב באותיות דלעילא "שקל ישראל", ובאמצעו צנצנת עם "ש"ד" עליה, אשר לדעתי ראשי תבות "שקל דוד" ומצד אחד "ירושלם הקדושה" או "ירושלים קדושה", ובאמצעו מטה בעל שלושה פרחים."

כיום ברור שהאותיות ש"ד מתייחסות אל "שנה ד'" למרד הגדול. עדות נוספת היא תגלית מעניינת שנתקלתי בה לאחרונה: ציור דמיוני של שני צדדי שקל הקודש המקראי, המופיע בתוך קובץ קבלי מהמאות ה-15-16.

נלקח מתוך: Koch C. D. and Clodius C. C., De Nummorum Ebraicorum Inscriptionibus Samaritanis Consensu Venerandi Theologorum Ordinis, Helmstadt 1712, p. 13

נלקח מתוך: Ms. Laurentian Plut. 44.13, fol. 76r

כיום, בעקבות גילוי אגרות בר כוכבא, אנחנו יודעים שהשערות של הנריון הייתה ניחוש מושכל. אך רק במהלך המאה ה-19 עולם המחקר ניאות לקבל את חידושו המרעיש של הנריון. ב-1723, כעשור לאחר פרסום דעתו של הנריון, התפרסמה תגובה של עמיתו מישל פינאר. פינאר דחה מכל וכל את הצעתו של הנריון, וכהוכחה לדעתו שמטבעות 'שמעון' למעשה קדומים לזמן המרד, ציין:

"...עובדה המוכרת על ידי כל המומחים אשר תרו את פלשתינה, היא שכאשר נזכרים בין חורבות ירושלים, נמצאים מידי יום מטבעות, אשר על זמנם הקדום מאוד [דהיינו, לפני מרד בר כוכבא] מר הנריון אינו חולק, וביניהם גם מטבעות הנושאים את שמו של שמעון..."

עדות מאלפת זו עשויה אולי לתרום לאחת התעלומות הגדולות בתחום חקר מטבעות בר כוכבא: נכון לשנת תשפ"ד התגלו רק ארבעה בחפירות מסודרות ברחבי העיר. מדוע כל כך מעט מטבעות ממרד בר כוכבא התגלו בירושלים? חוקרים רבים סוברים שהדבר נובע מכך שבר כוכבא לא הצליח לכבוש את ירושלים. אך ייתכן, לפי עדותו של פינאר, שרוב המטבעות למעשה התגלו כבר בעבר על ידי מבקרים שונים שהגיעו לעיר הקודש.

פרסומים מוקדמים אלה מלמדים אותנו שבראשית הדרך החוקרים סברו שמטבעות עם השם 'שמעון' שייכים לשמעון החשמונאי, בין השאר משום שטרם ידעו שזהו שמו של בר כוכבא. ככל הנראה הראשון שהציע לייחס את מטבעות 'שמעון' לבר כוכבא, וממילא לטעון ששמו הפרטי של מנהיג המרד היה שמעון, היה חוקר המטבעות הצרפתי ניקולאס הנריון (1663-1720), לאחר שנתקל במטבע שכזה שהוטבע על גבי מטבע של הקיסר טריינוס, המאוחר לימיו של שמעון החשמונאי.

דוגמא למטבע בר כוכבא שהוטבע על גבי מטבע של טריינוס. נלקח מהאתר Coinarchives.com. קישור:

<https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=bar+kochba>

לקריאה נוספת:

עופר י', 'מדוע טעה רמב"ן בקריאת הכתובת שעל מטבע השקל?', תרביץ פ (תשע"ב), עמ' 261-264.

ערך 'מטבע', בתוך: אנציקלופדיה יהודית, אתר דעת. קישור:

<https://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=1019>

Evans, J., 'F De Saulcy: Recherches sur la Numismatique Judaïque' (Book Review), *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society* 20 (1857-1858), pp. 8-22.